

KAR VA ZAIF ESHITUVCHI O'QUVCHILARNING NONUTQIY VA NUTQIY TOVUSHLARNI ESHITIB FARQLASH DARAJALARINI O'RAGANISH USULLARI

Mirsaid Yunusov Xudayarovich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maxsus pedagogika kafedrasini o'qituvchisi
yunusovm26@gmail.com
ORCID 0000-00001-83005402

Annotatsiya. Mazkur maqolada kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda nonutqiy (atrof-muhit tovushlari, musiqa elementlari va turli signallar) hamda nutqiy (fonema, bo'g'in, so'z va gap) tovushlarni eshitib farqlash darajalarini o'rganish usullari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda eshitish idrokini baholashning an'anaviy va zamonaviy metodlari, xususan, kuzatuv, diagnostik testlar, maxsus logopedik mashqlar, audiometrik tekshiruvlar hamda vizual qo'llab-quvvatlash texnologiyalaridan foydalanish yoritilgan. Shuningdek, o'quvchilarning individual xususiyatlari, eshitish qoldig'i darajasi va psixofiziologik holatiga mos yondashuvlar asoslab beriladi. Natijalar kar va zaif eshituvchi bolalarda tovushlarni differensial idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirishda kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Maqola natijalari maxsus ta'lim tizimida samarali diagnostika va korreksion-pedagogik ishlarni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: kar o'quvchilar, zaif eshituvchi bolalar, eshitish idroki, nonutqiy tovushlar, nutqiy tovushlar, fonematik eshitish, differensial eshitish, diagnostika usullari, audiometriya, logopedik mashqlar, maxsus pedagogika, korreksion ta'lim, inkluziv ta'lim, eshitish qoldig'i, psixofiziologik rivojlanish.

Аннотация. В данной статье представлен научно-педагогический анализ методов изучения уровней слуховой дискриминации неречевых (звуки окружающей среды, музыкальные элементы и различные сигналы) и речевых (фонемы, слоги, слова и предложения) звуков у глухих и слабослышающих учащихся. Исследование охватывает традиционные и современные методы оценки слухового восприятия, в частности, наблюдение, диагностические тесты, специальные логопедические упражнения, аудиометрические обследования и использование средств визуальной поддержки. Также обосновываются подходы, соответствующие индивидуальным особенностям учащихся, уровню остаточного слуха и их психофизиологическому состоянию. Результаты указывают на необходимость комплексного подхода к развитию навыков дифференциального восприятия звуков у глухих и слабослышающих детей. Результаты статьи имеют большое значение для организации эффективной диагностической и коррекционно-педагогической работы в системе специального образования.

Ключевые слова: глухие учащиеся, дети с нарушениями слуха, слуховое восприятие, неречевые звуки, речевые звуки, фонемный слух, дифференциальный слух, методы диагностики, аудиометрия, упражнения по логопедической терапии, специальная педагогика, коррекционное обучение, инклюзивное образование, остаточный слух, психофизиологическое развитие.

Abstract. This article provides a scientific and pedagogical analysis of the methods of studying the levels of auditory discrimination of non-speech (environmental sounds, musical elements and various signals) and speech (phoneme, syllable, word and sentence) sounds in deaf and hard of hearing pupils. The study covers traditional and modern methods of assessing auditory perception, in particular, observation, diagnostic tests, special speech therapy exercises, audiometric examinations and the use of visual support technologies. It also substantiates approaches that are appropriate for the individual characteristics of pupils, the level of residual hearing and their psychophysiological state. The results indicate the need for a comprehensive approach to developing the skills of differential perception of

sounds in deaf and hard of hearing children. The results of the article are of great importance in organizing effective diagnostic and correctional-pedagogical work in the special education system.

Keywords: *deaf pupils, hearing-impaired children, auditory perception, non-speech sounds, speech sounds, phonemic hearing, differential hearing, diagnostic methods, audiometry, speech therapy exercises, special pedagogy, remedial education, inclusive education, residual hearing, psychophysiological development.*

Kirish. Eshitish – insonning muloqot va idrok jarayonining asosiy komponenti bo‘lib, u nutqiy va nonutqiy signalni to‘g‘ri qabul qilish, ajratish va tushunish imkonini beradi [1, 3]. Inson hayotida eshitish faqat nutqiy kommunikatsiya uchun emas, balki atrof-muhitdagi xavf-xatarlarni sezish, muhitni idrok etish va hissiy holatni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi [3, 4]. Shu nuqtai nazardan, kar va zaif eshituvchi bolalar pedagogik-profilaktik nuqtai nazardan eng nozik va murakkab guruhlardan biri hisoblanadi [2, 5].

Kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni differensial ravishda qabul qilish qobiliyati ularning til va muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishda asosiy omil hisoblanadi [1, 2].

Nutqiy tovushlar – fonema, bo‘g‘in, so‘z va gap shaklida ifodalangan signal bo‘lib, u tilning semantik va grammatik strukturasi bilan chambarchas bog‘liq [3, 4]. Nonutqiy tovushlar esa atrof-muhit, musiqa va turli signal shakllarini o‘z ichiga oladi va ularning eshinishi bolalarda diqqat, konsentratsiya hamda fonematik idrokni rivojlantirishga xizmat qiladi [5, 6].

So‘nggi yillarda maxsus pedagogika va logopediya sohasida o‘tkazilgan tadqiqotlar eshitish qobiliyati cheklangan bolalarda nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash ko‘nikmalarini baholash va rivojlantirishning turli metodlarini ishlab chiqishga qaratilgan [2, 3, 5]. Shu bilan birga, audiometriya, fonematik testlar, vizual qo‘llab-quvvatlash vositalari va interaktiv mashqlar kabi diagnostik usullar, o‘quvchilarning individual xususiyatlari va psixofiziologik holatiga moslashtirilgan holda qo‘llanilishi natijasida samarali natijalar beradi [1, 4, 6]. Shu nuqtai nazardan, maqolaning asosiy maqsadi kar va zaif eshituvchi o‘quvchilarda nonutqiy va nutqiy tovushlarni eshitib farqlash darajasini o‘rganish metodlarini tizimli ravishda tahlil qilish va amaliy korreksion-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat [1, 2].

Tadqiqot jarayonida asosiy ilmiy vazifalar quyidagilardan iborat:

1. Kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni eshitish xususiyatlarini aniqlash.
2. Eshitish qobiliyati va fonematik idrok darajasini baholash usullarini tizimlashtirish.
3. Diagnostika va korreksion-pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini o‘rganish.

Natijada ushbu tadqiqot maxsus ta‘lim sohasida kar va zaif eshituvchi bolalarning muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga, nutqiy va nonutqiy eshitish qobiliyatini baholash

va rivojlantirish bo'yicha samarali metodik tavsiyalar yaratishga ilmiy-amaliy hissa qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, kar va zaif eshituvchi bolalarda nutqiy va nonutqiy tovushlarni differensial idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun xalqaro va milliy tajribalar birlashtirilishi lozim [1, 2, 3, 5]. Maxsus pedagogika va logopediya sohasida olib borilgan tadqiqotlar nutqiy signalni idrok etishning fonematik va bo'g'in darajasidagi tarkibiy komponentlarini aniqlashga qaratilgan [4, 6]. Shu bilan birga, nonutqiy tovushlarni idrok etish – masalan, musiqa, ritm, atrof-muhit signallari – bolalarning diqqat va sezgirlik darajasini baholashda muhim indikator sifatida ko'riladi [5, 6].

Kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni idrok etish qobiliyatini o'rganish sohasida xalqaro va milliy darajada keng qamrovli tadqiqotlar olib borilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, eshitish qobiliyati cheklangan bolalarda tovushlarni farqlash ko'nikmalari nutq va tilni rivojlantirish, shuningdek, ijtimoiy va kognitiv adaptatsiyada muhim rol o'ynaydi (Karchmer, 2001; Yoshinaga-Itano, 2003). Maxsus pedagogika va logopediya sohasida olib borilgan izlanishlar nutqiy signalni idrok etishning fonematik va bo'g'in darajasidagi tarkibiy komponentlarini aniqlashga qaratilgan. Shu bilan birga, nonutqiy tovushlarni idrok etish – masalan, musiqa, ritm, atrof-muhit signallari – bolalarning diqqat va sezgirlik darajasini baholashda muhim indikator sifatida ko'riladi (Halliday, 2010).

Milliy tadqiqotlar, xususan, O'zbekiston Respublikasi sharoitida olib borilgan pedagogik izlanishlar kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlashdagi individual xususiyatlarini aniqlash, diagnostika vositalarini ishlab chiqish va logopedik mashqlar tizimini yaratishga qaratilgan. Shu bilan birga, audiometriya va fonematik testlar yordamida bolalarning eshitish qoldig'i darajasi, fonemalarni tanish tezligi va tovushlarni farqlash ko'rsatkichlari batafsil tahlil qilingan.

Shuningdek, adabiyotlarda vizual qo'llab-quvvatlash vositalari va interaktiv texnologiyalar orqali nutqiy va nonutqiy tovushlarni idrok etishni rivojlantirish samaradorligi alohida ta'kidlanadi (Bondy & Frost, 2001; Mirzoev, 2019). PECS (Picture Exchange Communication System) va boshqa piktogrammatik tizimlar bolalarning kommunikativ kompetensiyasini oshirishda muhim vosita sifatida qayd etilgan. Shu nuqtai nazardan, ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kar va zaif eshituvchi bolalar uchun tovushlarni differensial ravishda eshitish ko'nikmalarini rivojlantirish integratsiyalashgan yondashuvni talab qiladi, ya'ni audiologik diagnostika, logopedik mashqlar va vizual texnologiyalar birgalikda qo'llanilishi lozim.

Ushbu maqolada kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash darajasini o'rganish uchun ilmiy-metodologik yondashuv quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Tadqiqot obyekti – kar va zaif eshituvchi maktabgacha hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari. Tadqiqot predmeti – bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni eshitib farqlash qobiliyati va uning rivojlanish darajasi.

Tadqiqot usullari: Eksperimental metod: diagnostik testlar va logopedik mashqlar yordamida bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni idrok etish darajasi o‘rganiladi.

Kuzatuv usuli: o‘quv jarayonida bolalarning audiovizual va interaktiv mashqlarga munosabati, e‘tibor va tushunish ko‘rsatkichlari baholanadi.

Audiometriya: o‘quvchilarning eshitish qoldig‘i darajasini aniqlash, fonemalarni tanish va farqlash tezligini o‘lchash.

Logopedik diagnostika: maxsus logopedik mashqlar orqali nutqiy va nonutqiy tovushlarni idrok etishning individual xususiyatlari va qiyinchiliklari aniqlanadi.

Statistik tahlil: natijalar Excel, SPSS yoki boshqa statistik dasturlar yordamida tahlil qilinadi, natijalarning ishonchligi va qiyosiy ko‘rsatkichlari baholanadi.

Tadqiqot Halliday (2010), Karchmer (2001) kabi olimlarning eshitish, nutq va muloqot rivojlanishi bo‘yicha nazariy tushunchalariga tayanilgan. Shu bilan birga, maxsus pedagogika va logopediya sohasida O‘zbekiston va xalqaro tajribalar hisobga olingan.

Eksperimental ishning bosqichlari:

Birinchi bosqich: mavjud adabiyotlar va tadqiqot tajribasini tahlil qilish, metodologik asoslarni aniqlash.

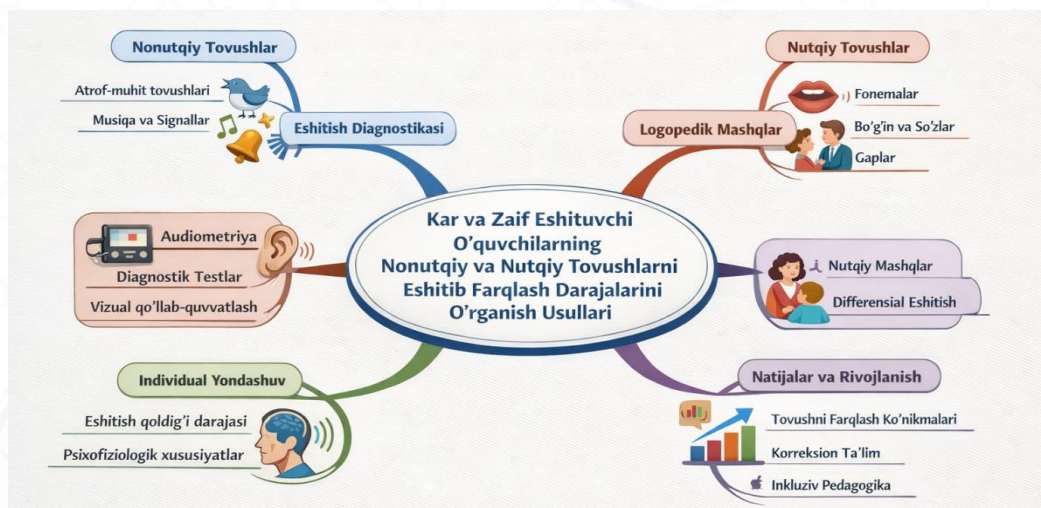
Ikkinchi bosqich: kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlashini baholash uchun diagnostik testlar va logopedik mashqlarni tanlash va moslashtirish.

Uchinchi bosqich: eksperimental mashqlarni o‘tkazish, audiometriya natijalarini qayd etish.

To‘rtinchi bosqich: natijalarni tahlil qilish, muammolarni aniqlash va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish.

Ushbu metodologiya kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash ko‘nikmalarini tizimli ravishda o‘rganish va ularning rivojlanish darajasini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, natijalar maxsus pedagogik yondashuvlarni shakllantirish va amaliyotga tatbiq etish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot jarayonida kar va zaif eshituvchi o‘quvchilarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni idrok etish darajasi keng ko‘lamda o‘rganildi. Eksperimental ish davomida bolalarning individual xususiyatlari, eshitish qoldig‘i darajasi, yosh va rivojlanish xususiyatlari hisobga olindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash ko‘nikmalari o‘quvchilarning eshitish qobiliyatining darajasi va ilgari olingan pedagogik tajribasi bilan uzviy bog‘liqdir (1-rasm).

Nutqiy tovushlarni idrok etish: Kar va zaif eshituvchi bolalarda nutqiy tovushlarni tanish va farqlash qobiliyati turlicha aniqlangan. Zaif eshituvchi o'quvchilarda fonemalarni ajratish darajasi kar o'quvchilarga nisbatan yuqoriroq bo'lib, ular so'zlarni va bo'g'inlarni yaxshiroq idrok eta oladi. Shu bilan birga, nutqiy signalning tezligi va intensivligi ham muhim omil sifatida qayd etildi: qisqa, aniq artikulyatsiyalangan so'z va bo'g'inlarni farqlash oson, ammo murakkab yoki tez nutqiy ma'lumotlarni idrok etish qiyinlik tug'diradi. Kar o'quvchilarda esa nutqiy tovushlarni differensial ravishda tanish ko'nikmalari ko'proq vizual yordam (lab harakatlarini kuzatish, piktogramma) bilan qo'llab-quvvatlangan holatlarda muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Nonutqiy tovushlarni idrok etish: Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, bolalar nonutqiy tovushlarni idrok etishda nutqiy tovushlarga nisbatan farqli strategiyalardan foydalanadilar. Masalan, zaif eshituvchi bolalar musiqa ritmi, tabiat tovushlari va signallarni sezishda sezgirlik ko'rsatdi, ammo kar bolalarda ushbu qobiliyat faqat kuchaytirilgan audiovizual yordam bilan rivojlanadi. Bu esa shuni ko'rsatadiki, nonutqiy tovushlar bilan ishlashda interaktiv va vizual metodlar, maxsus pedagogik texnologiyalar muhim rol o'ynaydi.

Farqlash ko'nikmalarini rivojlantirish: Tadqiqot davomida logopedik mashqlar va audiometriya orqali bolalarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni differensial idrok etish ko'nikmalari baholandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, tizimli va individual yondashuv bilan amalga oshirilgan mashqlar bolalarda sezilarli rivojlanishga olib keldi. Shu jumladan fonemalarni tanish tezligi oshdi; bo'g'in va so'zlarni farqlash aniqligi yuqoriladi; nonutqiy signalni eshitish va aniqlash qobiliyati kuchaydi; vizual yordam va piktogrammalar yordamida kommunikativ ko'nikmalar samaradorligi oshdi.

Natijalarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, kar va zaif eshituvchi bolalarda tovushlarni eshitish va farqlash ko'nikmalarini rivojlantirishda bir necha omillar bir vaqtning o'zida ta'sir qiladi. Ulardan eng muhimlari: eshitish qoldig'i darajasi, ilgari olingan pedagogik tajriba, nutq va tovush signallari intensivligi, shuningdek, vizual va audiovizual qo'llab-quvvatlash vositalarining mavjudligi. Shu bilan birga, bolalarning individual xususiyatlari

– diqqat, e'tibor, sezgirlik darajasi va motivatsiya – tizimli pedagogik ish samaradorligini belgilovchi muhim faktor sifatida namoyon bo'ladi.

Eksperimental ish shuni ko'rsatdiki, nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Ya'ni:

- audiometriya va fonematik diagnostika orqali eshitish qobiliyati va qoldig'i aniqlanishi;

- logopedik mashqlar orqali nutqiy signalni tanish va farqlash ko'nikmalari shakllantirilishi;

- vizual va interaktiv texnologiyalar yordamida nonutqiy tovushlarni idrok etish ko'nikmalari mustahkamlanishi;

- individual yondashuv bilan o'quvchining psixofiziologik holati va motivatsiyasi hisobga olinishi.

Shunday qilib, kar va zaif eshituvchi bolalarda nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash darajasini oshirish va idrok etishni rivojlantirish pedagogik jarayonning samarali va tizimli tashkil etilishini talab qiladi. Ushbu natijalar maxsus pedagogik amaliyotda qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodik tavsiyalarni ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash darajasini o'rganishga qaratilgan bo'lib, uning natijalari maxsus pedagogika va logopediya sohasida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zaif eshituvchi bolalar nutqiy tovushlarni farqlashda kar o'quvchilarga nisbatan yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lib, ularning fonematik idrokini rivojlantirish imkoniyatlari kengroq. Shu bilan birga, kar bolalar nutqiy signalni idrok etishda vizual yordam, lab harakatlarini kuzatish va piktogrammalardan foydalanish bilan muvaffaqiyatli natijalarga erishadilar.

Nonutqiy tovushlar – atrof-muhit signallari, musiqa elementlari va ritmik signal – bolalarning diqqat va sezgirlik darajasini baholashda muhim indikator sifatida namoyon bo'ldi. Zaif eshituvchi bolalarda bu qobiliyat nisbatan yuqori bo'lsa, kar bolalarda nonutqiy tovushlarni idrok etish faqat audiovizual va interaktiv yordam bilan samarali bo'ladi. Shu bilan birga, nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash ko'nikmalarini rivojlantirishda tizimli yondashuv va individual pedagogik strategiyalar muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlanib, bolalarning psixofiziologik xususiyatlari, motivatsiyasi va ilgari olingan pedagogik tajribasi hisobga olinishi lozimligi ko'rsatildi. Natijalar shuni tasdiqladiki, kar va zaif eshituvchi bolalarda nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash ko'nikmalarini rivojlantirish kompleks yondashuvni talab qiladi, u audiometriya, logopedik mashqlar, vizual va interaktiv texnologiyalar, shuningdek individual yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bondy, A., & Frost, L. (2001). *The Picture Exchange Communication System (PECS) training manual*. Newark: Pyramid Educational Consultants.
2. Halliday, L. (2010). *Hearing-impaired children: Speech and language development*. London: Routledge.
3. Karchmer, M. (2001). *Hearing loss and language acquisition in children*. Washington, DC: Gallaudet University Press.
4. Mirzoev, I. (2019). *Vizual texnologiyalar orqali maxsus ehtiyojli bolalarning muloqotini rivojlantirish*. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
5. Yoshinaga-Itano, C. (2003). *Early intervention for children with hearing loss: Developmental outcomes*. *Pediatrics*, 112(3), 568–574.
6. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
7. Ruscello, D. M. (2008). *Speech and language disorders in children with hearing loss*. San Diego: Plural Publishing.
8. Luckner, J. L., & Handley, L. (2008). *Best practices for teaching children with hearing loss*. *American Annals of the Deaf*, 153(5), 420–430.
9. Marschark, M., & Spencer, P. E. (2010). *The Oxford handbook of deaf studies, language, and education*. Oxford: Oxford University Press.
10. Estabrooks, W., & Beukelman, D. (2009). *Augmentative and alternative communication for individuals with severe communication disorders*. Baltimore: Brookes Publishing.
11. Northern, J., & Downs, M. (2002). *Hearing in children*. Baltimore: Lippincott Williams & Wilkins.
12. Flexer, C. (2012). *Auditory-verbal therapy and hearing loss in children*. San Diego: Plural Publishing.
13. Traxler, C. B. (2000). *The Stanford Achievement Test: Reading comprehension of deaf and hearing students*. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 5(1), 49–60.
14. Moeller, M. P., & Tomblin, J. B. (2015). *An introduction to the outcomes of children with hearing loss*. San Diego: Plural Publishing.

Ag'niyaz atindagi
NOKIS MAMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
N M P I
1934